

UOT-811.512.162

ŞUMER-TÜRK AÇAR SÖZLƏRİNİN MAHMUD KAŞĞARININ "DİVAN"INDAKI LEKSİK VAHİDLƏRLƏ TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ LİŖVİSTİK TƏHLİLİ

Mahirə Hüseynova
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru
Bakı, Azərbaycan
huseynova.mahira@yandex.ru
Orcid: 0000-0002-5135-1666

Xülasə

Şumer və türk sözlərinin genetik əlaqələrinin aşkar olunmasında yaxın və uzaq keçmişin yazılı abidələri mühüm rola malikdir və şumer dili ilə Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it türk" əsərinin yaranmasını 5-6 min illik böyük bir zaman məsafəsi bir-birindən ayırır. Şumer və türk dillərinin genetik bağlılığını onların leksikonuna daxil olmuş sözlərin forma oxşarlığı və semantik yaxınlığı fonunda da görmək olar. 5-6 min il əvvəl Mahmud Kaşğari dönməsinə qədərki şumer-türk leksik paralellərinin keçib gəldiyi inkişaf yollarını izləmək olduqca maraqlı göründüyü kimi, dillərin genetik kökünü müəyyənləşdirmək işində də olduqca aktualıq kəsb edən məsələ kimi dəyərləndirilməlidir. Şumer-türk leksik paralellərinə Mahmud Kaşğarının "Divan"ında olduğu kimi, ya da cüzi fonetik dəyişiklərlə işlənməsi hallarına daha çox rast gəlirik. Şumer dilini dünyanın bir çox tədqiqatçıları Altay dili ilə tarixi-müqayisəli müstəvidə araşdırmış onu "protürk" kimi qiymətləndirmişlər. Ensiklopedik xarakterə malik olan Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it türk" əsəri XI əsrlə özündən əvvəlki "Orxon – Yenisey", "Kitabi-Dədə Qorqud" abidələri arasında körpü funksiyasını uğurla yerinə yetirməklə bərabər, şumerlərlə də irs-varis əlaqələri haqda zəngin bilgiler verir ki, məqalədə bu əlaqələr söz layları əsasında baş vermişdir.

Açar sözlər: Şumer-türk leksik paralelləri, Kaşğari "Divan"ı, sözlərin tarixi təkamül yolu, şumer və türk sözlərinə konseptual yanaşma.

ИСТОРИКО-СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ШУМЕРО- ТЮРКСКИХ КЛЮЧЕВЫХ СЛОВ С ЛЕКСИЧЕСКИМИ ЕДИНИЦАМИ В «ДИВАНЕ» МАХМУДА КАШГАРИ

Махира Гусейнова
Доктор филологических наук, профессор
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Проректор по международным связям АГПУ
Баку, Азербайджан

Резюме

Письменные памятники ближнего и далекого прошлого играют важную роль в выявлении генетических связей между шумерскими и тюркскими словами, а шумерский язык и создание «Диваню-люгат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари разделяет большой Временной разрыв в 5-6 тысяч лет. Генетическая связь шумерского и тюркского языков просматривается на фоне сходства формы и смысловой близости слов, входящих в их лексикон. Поскольку очень интересно проследить пути развития шумеро-тюркских лексических параллелей вплоть до времен Махмуда Кашгари 5-6 тысяч лет назад, это следует рассматривать как весьма актуальный вопрос при определении генетических корней языков. Часто используются шумеро-тюркские лексические параллели, как в «Диване» Махмуда Кашгари, или с небольшими фонетическими изменениями. Многие исследователи мира изучали шумерский язык на историко-сравнительном уровне с алтайским языком и оценивали его как «протюркский». Произведение Махмуда Кашгари «Диваню-люгат-ит-тюрк», имеющее энциклопедический характер, успешно выполняет и функцию моста между XI веком и стоявшими до него памятниками «Орхон-Енисей» и «Китаби-Даде Горгуд», поскольку богатые сведения о связях

наследия с шумерами свидетельствуют о том, что эти связи в статье сделаны на основе словесных пластов.

Ключевые слова: шумеро-турецкие лексические параллели, Кашгарский «Диван», историческая эволюция слов, концептуальный подход к шумерским и турецким словам.

HISTORICAL-COMPARATIVE LINGUISTIC ANALYSIS OF SUMERIAN-TURKIC KEYWORDS WITH LEXICAL UNITS IN MAHMUD KASHGARI'S "DİVAN"

Mahira Huseynova

Doctor of philological sciences, professor

Azerbaijan State Pedagogical University

Vice-rector for international relations of ASPU

Baku, Azerbaijan

Summary

The written monuments of the near and distant past play an important role in revealing the genetic links between Sumerian and Turkish words, and the Sumerian language, the creation of Mahmud Kashgari's "Divanü-lügat-it-türk" are separated by a big time gap of 5-6 thousand years. The genetic connection of the Sumerian and Turkic languages can be seen in the background of the similarity of form and semantic proximity of the words included in their lexicon. Just as it is very interesting to follow the development paths of Sumerian-Turkish lexical parallels until the time of Mahmud Kashgari 5-6 thousand years ago, it should be considered as a very relevant issue in determining the genetic roots of languages. Sumerian-Turkish lexical parallels are often used, as in Mahmud Kashgari's "Divan", or with slight phonetic changes. Many researchers of the world studied the Sumerian language on a historical-comparative level with the Altai language and evaluated it as "pro-Turkic". Mahmud Kashgari's "Divanü-lügat-it-türk" work, which has an encyclopedic nature, successfully fulfills the function of a bridge between the XI century and the "Orkhon-Yenisei" and "Kitabi-Dade Gorgud" monuments before it, as well as rich information about the heritage relations with the Sumerians. Indicates, that these connections in the article were made on the basis of word layers.

Key words: Sumerian-Turkish lexical parallels, Kashgari "Divan", historical evolution of words, conceptual approach to Sumerian and Turkish words.

Aktuallıq. 5-6 min il əvvəl türklərlə şumerlər bir-biri ilə sıx etnomədəni əməkdaşlıq şəraitində yaşamışlar və əslində hər iki etnosun ən qədim dövrlərdə bir məkanda, bir coğrafiyada yaşam sürməsi əksər tədqiqatçıları belə bir nəticəyə gəlməyə vadar etmişdir ki, türklərlə şumerlər eyni kökdən yaranmışdır, lakin son illərin tədqiqatçıları göstərir ki, türklərin yer üzündə yaranışı şumerlərdən çox-çox əvvəlki minilliklərə təsadüf edir.

Annotasiya. Osman Nadim Tuna, Begmurat Gerey, Oljas Süleymanov, Aydın Məmmədov, Atakişi Cəliloğlu, Müəzzez İlmiyə Çığ, F. Hommel və başqa araşdırmaçılar minilliklər boyu davam edən türk və şumer dillərinin qrammatika, fonetika və leksikasını araşdıraraq, onların qohumluğu məsələsini gündəmə gətirmişlər. Bunlarla yanaşı, O.Süleymanov 60 sözü, O.N.Tuna 158 sözü, B.Gerey 295 sözü oxşar olduğunu, A.Cəliloğlu isə şumer dilinin qəti şəkildə türk dili olması fikrini irəli sürmüşlər. Onların bu araşdırmaları şumer və türk dillərinin qohumluğu məsələsinin öyrənilməsi üçün olduqca yüksək dəyərləndirməyə layiq bir işdir.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Giriş. Şumer və türk dillərinin genetik bağlılığı onların leksikonunda daha çox özünü göstərir. Məsələn, Mahmud Kaşğarının "Divan"ında coğrafi relyef bildirən "atız" sözü göstərilmiş və "iki dərə arasında keçid" mənasında izah edilmişdir. Bununla yanaşı Mahmud Kaşğari "atızla" feilini qeydə almış və "arx açmaq, sədd qurmaq, torpağı parçalara ayırmaq" anlamlarını göstərmişdir. "Divan" mətnlərindən belə məlum olur ki, "atız" sözü qıpçaqlar üçün, "ətiz" sözü isə oğuzlar üçün xarakterik olmuşdur [1, 55]. "Şumer türk açar sözləri lüğəti"ndə göstərilir ki, "atız" sözü əski türkcədə "atış" formasında olmuşdur. Bu söz həm qədim türkcədə, həm də şumer dilində

iki mənada işlənmişdir 1) kiçik tarla; 2) əkin-biçin yeri. Atış sözü Azərbaycanın şimal bölgəsi toponimiyasında bir yaşayış məntəqəsi adında "atuc" kimi sabitləşmişdir. T.Əhmədovun fikrincə, Quba rayon ərazisindəki Atuc oykonimi mənbələrdə və bəzi müasir türk dillərində rast gəlinən "iki arx arası əkin sahəsi" [1, 54; 2, 67; 3, 263], suvarma üçün ayrılan lək, cərgə və ya şum sahəsi" [4, (1) 5] mənalı "atız" sözünün ç dialekt variantını əks etdirir. Məntəqə adı, görünür, əvvəllər yer adı kimi işlənmiş, "atuc" oronimindən törəmişdir.

"Adaş" sözü Mahmud Kaşğari "Divan"ında "adhaş" fonetik tərkibində qeydə alınmış, "dost, yoldaş" mənası göstərilmişdir [1, 18]. Adaş sözü qədim və müasir türk dillərində həm atas, həm adaş, atas fonetik tərkibində işlənərək 3 mənə ifadə etmişdir. 1) eyni soyadlı; 2) eyni adlı; 3) yoldaş, aşna, dost. "Adaş" sözü eyni soyadlı mənasında əski türkcədə, şumer dilində, yaxud Azərbaycan, qazax, noqay, qaraqalpaq, tatar, başqırd, altay dillərində, "eyniadlı" mənasında, şumer, Azərbaycan və Atay türkcələrində yoldaş, aşna, dost mənasında əski türkcədə və Orxon-Yenisey abidələrində, uyğur və yakut dillərində işlənmişdir [6, 98]. Adaş sözü qədim türkcədən şumer dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilində adaş eyni bir adı daşıyan adama deyilir. Eyni zamanda, yaxın bir adama, dost, qohuma, özündən böyüyə müraciət forması kimi istifadə olunur. Adaş sözü qədim türkcədə "qoldaş" sözü ilə birləşdirilir və "dostlar, yoldaşlar" mənasını bildirir. Qədim türkcədə adaş, udaş, qudaş - adaş-qardaş sözü də dostlar, yoldaşlar mənasındadır. Bundan başqa, qədim türkcədə adaş tut – dost əldə et, dost qazan mənasında işlənir: adaş tutmaq asan kudazmaki sarı – dost qazanmaq asan, qorumaq çətindir [2, 9]. Qədim türkcədə adaş sözündən əmələ gəlmiş adaşlıq sözü də işlənir. Adaşlıq qədim türkcədə "dostluq, yoldaşlıq", "düzlük, doğruluq, sədaqət, vəfa" mənalarını bildirmişdir [2, 9].

İnsanın bədən üzvünün adını bildirən və isim kimi funksionallaşan "ayaq" sözünü Mahmud Kaşğari "adhaq" fonetik tərkibində qeydə almışdır [1, 18]. "Ayaq" sözü əsasında formalaşan "adhaq", "adhaqla", "adhaqlan" feillərində qeydə almış və lüğətdə "ayağa vurmaq, ayaqlanmaq, ayaq sahibi olmaq" mənaları göstərilmişdir. Ayaq sözü şumer dilində insanın bədən üzvünün bir hissəsinin adını ifadə etmişdir. Azərbaycan, türk, qaraqalpaq, qumuq, başqırd, uyğur, altay, əski türkcə, Orxon abidələrində, özbək dilində və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bu söz ayaq, ayağ, azaq, adaq, ataq fonetik tərkiblərində işlənmişdir. Ümumiyyətlə, türk dillərində ayaq sözünün 12 mənası göstərilmişdir. 1) insana məxsus bədən üzvünün adı (bütün türk dillərində); 2) ayağın altı, pəncə (qumuq və qaraqalpaq dillərində); 3) ayağın aşağı hissəsi (qumuq, qaraqalpaq, qırğız dillərində); 4) pəncə, ayaq (heyvanlarda) (Azərbaycan, türk, qaqaüz, noqay, tatar, qırğız, yakut dillərində); 5) ləpir, iz, pəncə dərisi (tatar dilində); 6) ayaqcıq gövdə (göbələklərdə) (Azərbaycan, türk, qumuq, qaraqalpaq, krım tatar, noqay, özbək, uyğur dillərində); 7) altlıq (türk, qumuq, uyğur, yakut dillərində); 8) bünövrə, təməl (türk dillərində); 9) ayaqaltı, payəndaz (əski türk dilində); 10) pillər (türk dilində); 11) qanov, arx (əski türk dilində); 12) dəfə, kərə, səfər (Azərbaycan dilində) [6, 127-128]. Şumer və türk leksik paralellərinə daha çox Azərbaycan-türk mənşəli paleotoponimlərin komponentlərində rast gəlinir. Məsələn, barmaq sözü həm qədim türkcədə, həm də şumer dilində işlənmişdir. Bakı şəhərindən 100 km şimal-şərqdə, dəniz sahilində məşhur Beşbarmaq qaya adının tərkibindəki barmaq sözü adətən müasir Azərbaycan dilində işlənən eyni sözlə əlaqələndirilir. Bunu sanki oronimin əvvəlindəki miqdar bildirən 5 sözü də təsdiq edir. B.F.Minorski oronimin ərəb mənbələrində "barmaq" formasında qeydə alındığını, beşbarmaq formasının isə xalq etimologiyası əsasında yarandığını göstərmişdir. Həqiqətən də, ilk dəfə IX əsr ərəb mənbələrində və sonralar orta əsr Avropa səyyahlarının əsərlərində adı çəkilən oronim hər yerdə "barmak" variantında qeyd edilmişdir. Son dövr tədqiqatçıları çox doğru olaraq, həmin adın barmaq komponentini qədim türk dillərində "kiçik dağ" mənalı parmaq sözü ilə əlaqələndirirlər ki, bu da onun dilimizə məxsus leksik arxaizmlərdən olduğunu sübut edir. "Barmaq" sözü əlin hissəsi mənasında bütün türk dillərində antik dövrlərdən çağdaş dövrümüzdə qədər işlənərkəndir. Azərbaycan, türk, qaraqalpaq, qumuq, başqırd, uyğur, altay, əski türkcə, Orxon-Yenisey abidələrində, özbək dilində, krım tatarlarının dilində "barmaq" şəklində işlənən bu söz türk, qaqaüz, çuvaş, osmanlı, tatar, altay dillərində "parmaq", uyğur dilində "pamaq", tatar dilində və dialektlərində "barnaq, marnaq" fonetik

tərkiblərində çıxış edir [6, 143-144]. Barmaq sözünün etimoloji izahını, fikrimizcə, B.Əhmədov düzgün vermişdir. Barmaq qarşılığı kimi bəzi türk dillərində “ərnək” kəliməsi işlədilir: adsız barmaq yerinə “cicəmuq ərnək” deyirlər, ulu ərnək-“baş barmaq”, suq ərnək-“şəhadət barmağı”dır və s. Barmaq bizdə ölçü vahidi də olub, indiki *dyum* sözünün yerinə işlədilib. Biz bəzən *dyum* sözünü təhrif edərək düymə kimi də işlədirik. Güman edirəm ki, barmaq kəliməsi “dırmıq, dırnaq, daraq” sözləri ilə də qohumdur, “diş” deməkdir. Elə indi də dırmıqın dişləri bəzən barmaq kimi işlədilir. Barmaqlıq sözü də buna müəyyən əsas verir [7, 39].

Geyim əşyasının adını bildiren “başmaq” sözünü Mahmud Kaşğari qeydə almış, “ayaqqabı” mənasında həm oğuzcada, həm də qırpaqçada işləndiyini göstərmişdir [1, 77]. Başmaq sözü təxminən 5-6 min il bundan əvvəl türk dilindən şumerçəyə keçmişdir. Azərbaycan, türk, tatar, başqırd, altay dillərində “başmaq” şəklində işlənən bu söz Osmanlı və çuvaş dillərində “paşmaq, poşmaq” fonetikasi ilə işlənmişdir. Başmaq sözü “ayaqqabı” mənasında şumer, Azərbaycan, türk, qaraqalpaq, noqay, osmanlı, başqırd, altay, çuvaş dillərində “tufli” mənasında Azərbaycan, əski türk, tatar dillərində “səndəl” mənasında osmanlı türkcəsində, “sandal” formasında Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, “keçə çəkmə” mənasında Çuvaş dilində, “pəncə” mənasında isə tatar dilində işlənir [6, 145-146]. Bir sözlə başmaq sözü ən qədim türk dilində “ayaqqabı” mənasını verən leksik vahid olmuşdur. Ehtimal ki, başmaq feili zəminində əmələ gəlib. İkinci fərziyyəyə görə, başmaq sözü “dəri” mənasını da əks etdirir. Həmin dəridən hazırlanan ayaqqabıya “başmaq” deyilib. Xan Çoban Saraya həsr etdiyi şeirində deyir: Sağu başmaq suda üzər, /Apardı sellər Saranı. Birinci misradakı sağu sözü də “dəri” anlamında işlədilib.

Çağdaş türk dillərində işlənən “azman” sözü həmin fonetik tərkibdə əski türkcədə, özbək, osmanlı türkcəsində “azman” formasında, qazax, noqay, qırğız dillərində “zəif, sısqə” mənasında şumer və qırğız dillərində “aktalanmış”(heyvanlar haqqında), qazax, noqay, özbək dillərində, “ayğu və yaxud öküz” mənasında əski türkcədə işlənmişdir [6, 133]. Mahmud Kaşğari çağdaş azman sözünü “azıman” fonetik tərkibində qeydə almış, “xayası yarılmış qoç” anlamında izah etmişdir [1, 61].

Mahmud Kaşğari “Divan”ında “azuq” sözü işlənmiş, “azuqə” mənası göstərilmişdir. “Şumer türk açar sözləri lüğəti”ndə “azuq” sözünün 5 mənası göstərilmişdir. 1) Azıq - türk; 2) Azuk – türk; 3) Azıq – türk, tatar, altay, qaraqalpaq, krım tatar, qumuq; 4) Azıx-Azərbaycan türkcəsi, türk; 5) Azıq-özbək; 6)Azıq-əski türk, Orxon-Yenisey abidələri; 7)Ozuq – uyğur; 8)Uzuq-uyğur, Orxon-Yenisey abidələri; 9)İşiq-yakuta; 10)Azıqə-əski Azərbaycan türkcəsi. 1. Azıqə, ərzaq-şumer Azərbaycan türkcəsi, əski türk, Orxon-Yenisey abidələri, türk, krım tatar, qaraqalpaq, qumuq, bolqar, qazax, qırğız, tatar, başqırd, altay. 2. Yemək, xörək – türk, qumıq, noqay. 3. Qida- noqay. 4. Yol tədarükü – qazax, uyğur, yakut. 5. Yem-əski türk, noqay, başqırd, Orxon-Yenisey abidələrində, uyğur dillərində işlənir [6, 133].

“Şumer-türk açar sözləri lüğəti”ndə “ulu” sözünün əski türkcədə və şumer dilində 2 mənası verilmişdir: 1) yaşca böyük; 2) güclü [6, 319]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “ulu” şəklində özünü göstərən bu leksik vahid Azərbaycan, türk, qaqauz, krım tatar, altay, qırğız, qazax, osmanlı türkü, qaraqalpaq, qumuq dillərində həmin fonetik tərkibində, “üli” fonetikasi ilə qazax, tatar dillərində, “ulı” şəklində kərkük-türkmən dialektlərində, “üli” variantında başqırd dilində, “ulux” fonetikasında özbək, uyğur, tuva dillərində, “uluk” variantında, Orxon-Yenisey abidələrində “ulig” fonetikasında, qazax dilində “allı” fonetikasında, türk, noqay, qaraqalpaq, özbək, qumuq, kərkük-türkmən dialektlərində, “uluğ” şəklində şor dilində işlənir və həmin dillər üzrə mənə bildirir: 1) Ən böyük, ən qədim; 2) yaşca böyük; 3)Hörmətci; 4) Mühüm; 5)Qoca; 6) Yaşlı; 7) Qədim, köhnə; 8) Güclü [8, 103; 9, 319]. “Ulu” sözü Mahmud Kaşğarinin “Divan”ında “uluğ” fonetik tərkibində verilmiş və mənası “ulu, böyük, uca, ululuq, böyüklük” kimi göstərilmişdir ki, bu mənaların hamısı çağdaş türkcələrdə işlənməkdədir [1, 604].

Nəticə: Mahmud Kaşğarinin “Divani-lüğəti-it-türk” əsəri yüksək intellektə malik klassik-tarixi bir lüğətdir və bu mənbədə əksini tapmış çoxlu sayda leksik vahidlərin şumer dilindən çağdaş dövrümüzdə qədər gəlib çatmış sözlərlə tarixi-müqayisəli metodun köməyi sayəsində aşkara çıxarılıb

öyrənilməsi, ümumtürk leksik bazası əsasında tədqiqi türkoloji dilçiliyin qarşısında duran vacib problemlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. Bakı, "Ozan", I cild, 2006.
2. Древнетюркский словарь. Л. «Наука», 1969, 676 стр.
3. Пенжиев М. Об ирригационной терминологии туркменского языка – Тюркская лексикология и лексикография М.: Наука, 1971.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1905, II том, II часть.
5. Сборник сведений о кавказских горцах, вып. I-X Тифлис: 1869-1881
6. Hüseynli N., Məmmədova J. Türk dillərinin genologiyası: Şumer və türk leksik paralelləri. Bakı, "Nağıl evi" 2012.
7. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı, "Altun kitab" 2015.
8. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası, I cild, Bakı, "Yeni nəşr evi", 2000.

Rəyçi:

Bakı Dövlət Universiteti
f.e.d., prof. Məhərrəm Məmmədli